

ממזרח שמש

לאה בורנשטיין מקובצקי

אליעזר בשן, ממזרח שמש עד מבואו, פרקים בתולדות יהודי המזרח והמגרב: הברה וכלכלה, אורות יהדות המגרב, לוד תשנ"ו. 405 עמ' + 40 עמ'

ספרו החדש של פרופ' אליעזר בשן עוסק בעיקרו ביהדות צפון אפריקה, שבעשרות השנים האחרונות נחקרה בידי עשרות רבות של חוקרים מהיבטים שונים ומגוונים (די לעיין בביבליוגרפיה שערך אברהם הטל על יהודי צפון אפריקה כדי להתרשם ממצב המחקר בימינו). פרופ' בשן הוא תלמידו הבכיר של פרופ' ח"ז הירשברג ז"ל, חוקרה הדגול של יהדות אפריקה הצפונית, והן במחקריו והן בהרצאותיו באוניברסיטת בר-אילן במשך שנים רבות הלך בדרך רבו בהרצאה שיטתית, המבוססת על עיון ראשוני במקורות רבים הדנים ביהדות המזרח והמגרב. מחקריו הרבים של בשן, שנכתבו במשך קרוב לארבעים שנה, תופסים מקום של כבוד במחקר ההיסטורי המודרני, ורבים מהם – פרי מחקר ראשון – הריהם מנדבכי המחקר.

בספר שלפנינו יש עשרים ושניים פרקים והוא מחולק לתשעה שערים הדנים בנושאים חברתיים וכלכליים מגוונים. תשעה עשר מן הפרקים פורסמו בממות שונות בעבר, מהן במות שאינן נגישות לקהל הקוראים הרחב, ועתה פורסמו בשינויים או הרחבה. הפרקים דנים בתקופה ממושכת ורבת השיבות היסטורית: מגירוש ספרד עד שנות התשעים של המאה ה־19. רוב הפרקים מוקדשים לקהילות היהודיות בצפון אפריקה, ובמיוחד מרוקו ואלג'יר, אך ישנם גם פרקים העוסקים ביהודי האימפריה העות'מאנית, וישנם פרקים רבים העוסקים ביהודי צפון אפריקה ויהודי האימפריה העות'מאנית בחדא מחתא, תוך כדי השוואת מידע העוסק בתפוצות אלו. באופן כללי, חלוקת הפרקים מאורגנת על ציר כרונולוגי-תימטי. השער הראשון דן בעיקרו בעליות מצפון אפריקה לארץ ובקשרים של יהודי צפון אפריקה עם היישוב, מניעי עלייה ומניעי דחייה מארץ-ישראל, זיקתם של יהודי המגרב לארץ-ישראל על פי כתבי נוצרים, וחלקם של שלוחי ארץ-ישראל בטיפוח קשרי התפוצה המגרבית עם ארץ-ישראל.

השער השני דן במוסר וחברה ופותח בנושא הלכתי: באילו מצבים ציטטו חכמי המזרח והמגרב את דברי ספר משלי 'דרכיה דרכי נועם' (משלי, ג, ז). המחבר מביא שנים-עשר נושאים שבהם מובא הדבר כאסמכתה לפסיקה, לפי שיקול מוסרי הגיוני שלעיתים מנוגד להלכה הפורמאלית. בפרק נוסף נידונה התמודדות החכמים הספרדים להשגת צדק חברתי והכרעתם בסוגיות חברתיות ובוויכוחים בין עשירים לעניים. המחבר דן בין השאר בדעותיהם של החכמים בעניין דרכי החלוקה הצודקת של נטל המסים, הפקעת מחירים, הסגת גבול ומותרות. בפרקים אחרים הוא דן בחברת 'ב'קור חולים' בקהילות המזרח התיכון והמגרב, ובפרסום תעודות רבות על קשרים בין ליורונו ליהודי אלג'יר, בון, תוניס וטרפולי במאה ה־18. מן התעודות אפשר ללמוד על קשרים בחיי הרוח, בתחום הסוציאלי והכלכלי, משום שקהילת ליורונו הרבתה לתמוך בהחזקת מוסדות חסד והיתה מוקד משיכה לנדכאים, לפושטי רגל, לשד"רים וכן הקציבה כספים

לפדיון שבויים. התעודות מביאות מידע חשוב גם על היוסדות קהל 'הגורנים' בתוניס ועל פעילותם הכלכלית של בני ליוורנו. השער הרביעי דן בשבייה ופדות, נושא מרכזי במחקריו של בשן בעבר (ראה ספרו: שבייה ופדות, רמת-גן תש"מ), והוא כולל שני פרקים: מאמר המבוסס על תיעוד בריטי על אודות הטלת אחריות מצד הבריטים על יהודי אלג'יר ולונדון בשביית בריטים בידי הפירטים האלג'יראים במאה ה-17, וההצעה שהוגשה בשנות השישים לפרלמנט ולבית הלורדים לחקיקת חוק, שעל כל נזק שייגרם לשבויים האנגלים באלג'יר, יפוצו הסובלים מרכושם של היהודים שזה מקרוב באו לאנגליה. בשן מוכיח מתוך בקיאות מרובה במקורות התקופה שמדובר בעלילת שווא, וכי עולה כאן מוטיב 'הקשר היהודי' אשר מצדיק תשלומים מאת יהודי לונדון. המניע להאשמות היה עוינות וחשש מפני הצלחה כלכלית של היהודים ותחרות באנגלים.

פרק אחר דן בשבייתם ופדיונם של ספרים בהלכה ובמציאות ההיסטורית במרוצת ימי הביניים והעת החדשה, ודן בעיקר בדעות הפוסקים ובגמישותם של העקרונות ההלכתיים בנושא זה, בעיקר על רקע שתי תפישות: שורת הדין ולפנים משורת הדין. השער החמישי דן בחינוך והשכלה וכולל בו פרק על יחסו להשכלה של ר' אליהו חזן. השער השישי דן במעמדה החברתי והשכלתה של האשה היהודייה במזרח התיכון ובמגרב. כן נידון חלקה בחיי הכלכלה בצפון אפריקה. בשן מגיע למסקנה שרק מיעוט מקרב הנשים זכה להשכלה יהודית, ביחוד בנות חכמים, אך נשים רבות עסקו בפעילות כלכלית.

השער השביעי מוקדש לחיי הכלכלה של יהודי המגרב, ובו פרקים על יהודי המגרב כגורם יצרני ומצליח ושמירת שבת על ידי יהודי המגרב והשלכותיה הכלכליות. מחקר זה מבוסס על תיאוריהם של נוסעים נוצרים ומקורות יהודיים. המחבר מגיע למסקנה שרוב יהודי המגרב חיו מיגיע כפיהם והשתייכו למעמד הבינוני והנמוך, וכי הם נתפסו בעיני תיירים אירופיים כגורם יצרני ומצליח לעומת השכנים המוסלמים. דבקותם בשמירת השבת של יהודי המגרב הביאה את המוסלמים והנוצרים לנצל את ימי השבת כדי להתחרות ביהודים.

השער השמיני מביא מידע רב וחדש על אודות דפלוטים יהודים בשירות מלכי מרוקו ובריטניה במאה ה-18. שמות של רבים מהם נחשפו לראשונה במחקר זה. השער התשיעי דן ביחסים בין יהודים למוסלמים במגרב וכולל פרק על פגיעות בחיי הדת של יהודי מרוקו במאה ה-19, מצוקת יהודי פאס, תאזה ומכנאס בשנת 1880, ופרק נוסף הדן בהריגת יהודי אמיד על ידי מושל אנתיפה שבמרוקו בעקבות עלילה זדונית על שקיים יחסי מין עם מוסלמית (1880-1881), וההדים לפרשה זו והטיפול בספיחיה בידי יהודי מרוקו, השדולה היהודית באירופה והשגריר הבריטי. פרקים נוספים דנים בגירוש יהודים משלושה כפרים בהרי האטלס בתחילת 1891 ובשליחותו הבלתי נודעת של חבר הפרלמנט הבריטי והפילנתרופ הידוע שמואל מונטגיו למרוקו בשנת 1893. שלושה מבין הפרקים האחרונים מתפרסמים לראשונה בליווי עשרות תעודות. פרק זה מוכיח את מצבם הפוליטי והחברתי הקשה של יהודי מרוקו בשלהי המאה ה-19, וכי 'תנאי עומר' נשמרו בהקפדה ויושמו בפועל גם בתקופה זו. מתברר שרק התערבות דפלוטית רחבת היקף של מדינות אירופה אצל הסולטאן היתה עשויה להביא להישגים כלשהם, כגון ביטול פקודות גירוש, פיטורי שליט מקומי מתנכל או פיצוי משפחת יהודי שנרצח מתוך זדון. אולם ככלל, לא היתה עקביות ואחידות ביחס המערכת המשפטית והשלטונית במרוקו לרציחת יהודים.

בשן מבסס את מחקריו על מקורות ראשונים מגוונים ומקיפים ביותר, יהודיים ולא יהודיים, בעיקר שאלות ותשובות, דרשות, ספרות נוסעים, דיווחים קונסולאריים, תעודות מסחריות ומקורות ערביים. בחיבור שלפנינו בולט במיוחד התיעוד העשיר מתוך מאות ספרי נוסעים נוצרים ומתוך מאות רבות של תעודות ארכיוניות, בעיקר מארכיון משרד החוץ הבריטי. בשן נוהג לשלב את הידיעות שבידו מן המקורות השונים, ומתוך מידע רב אנפין ורב תחומי הוא מגיע למסקנות, שאותן הוא נוהג גם לרשום בסוף כל פרק, לנוחות הקורא. גישתו ההיסטורית היא בלתי משוחדת, והוא מציג תמונה מלאה של כל נושא, על מרכיביו השונים. מאידך גיסא, הקורא חש את מעורבותו ואת הזדהותו הנפשית בבחירת נושאי מחקריו, ובמיוחד שעה שהוא דן בנושאים אידיאולוגיים העוסקים בצדק חברתי, בזיקה לארץ-ישראל, בערבות ההדדית וברגש ההתנדבות שפעם בקרב הציבור היהודי לתפוצותיו השונות. עצם העיסוק בחברה מסורתית, וכזו היתה החברה היהודית במזרח ובמערב עד המאה ה-19, מאפשרת למחבר לדון בהרחבה בגישות הפוסקים ומנהיגי הקהילות לענייני מצוות, גמילות חסדים, חובת העלייה לארץ וענייני מוסר שונים, מתוך קרבה נפשית ואהדה, הגם שהוא כותב בזהירות מרובה ואינו גולש לדידקטיקה.

כתיבתו המדעית של בשן שוטפת ובהירה, כשאת הממצאים הוא מסכם בצורה ברורה ומשכנעת, ואת המקורות הרבים שעליהם הוא נשען בהבאת המידע והמסקנות הוא מצטט בהערות. כל קורא משכיל קולט בנקל את תוכני המחקר ואת מסקנותיו. למרות הניסוחים הפשטניים אין הם כוללניים והם עומדים בקני מידה של מחקר היסטורי אובייקטיבי, ואילו החוקר הנזקק למקורות ימצאם מובאים בקיצורים בהערות הרבות והמפורטות. ללא ספק שיטה זו נושאת פירות, משום שהיא מקרבת גם את הקורא המצוי לנושאים החשובים הנידונים בספר.

אולם אין להתעלם ממספר הערות: למרות שהמאמרים שפורסמו בעבר הוהדרו מחדש, הרי לא תמיד נכללה בהם התייחסות למחקרים חדשים, ולדעתי מן הראוי היה לעדכן בצורה יותר מפורטת את הביבליוגראפיה. כך לדוגמה, בפרק 'על מעמדה החברתי וההשכלתי של האשה היהודיה' (בעיקר בעמ' 150-151) מצוטטות ההפניות למחקריו המוקדמים של גויטיין, אך לא לספרו The Family שנכלל במחקרו המקיף A Mediterranean Society, שבו פירט גויטיין והרחיב הרבה יותר מאשר במחקריו המוקדמים. בפרק הדן בר' אליהו חזן (עמ' 137-146) היה מן הראוי להפנות גם למחקריו של צבי זוהר, המשקפים פנים נוספות בפסיקתו של ר' אליהו חזן ובהתייחסותו לתמורות הזמן. הוא הדין בפרק 'מגבלות כלכליות כגורם מונע קיום מצוות העלייה לארץ' (עמ' 13-20) שבו מסתפק בשן בהבאת השו"ת השונות הדנות בעניין זה ובהסקת מסקנות. חלק מן המקורות המצוטטים נידונו בספרות המחקר מהיבטים שונים וראוי היה להביא, לפחות בהערות, את ההפניות הביבליוגראפיות. כך לדוגמה תשובותיהם של מהר"ם מרוטנבורג ור' ישראל איסרליין בסוגיה זו נותחו בהרחבה במחקריהם של ישראל תא-שמע, מינה רוזן ואלחנן ריינר. ודוגמה נוספת: במחקרו 'אחריותם של יהודי אלג'יר ולונדון בשביית בריטים בידי הפירטים האלג'יראים במאה ה-17' (עמ' 107-118) היה ראוי לציין ולהפנות את הקורא למחקרים הרבים על מנשה בן ישראל ושיבת היהודים לאנגליה וכן על קהל הפורטוגלים באנגליה שיצאו בעשור האחרון, ובעיקר מחקריהם של דורמן, ישראל, כץ, בינארט ותשבי.

אין בהערות אלו כדי לגרוע מחשיבותו של הספר, השופע נתונים ומידע עשיר ומגוון התורמים לחוקרים ולעוסקים בתולדות ישראל בארצות המזרח והמغرب. יש בו שחזור מדויק של מאורעות, תהליכים, סיבות ונסיבות של החברה היהודית במזרח ובעיקר בצפון אפריקה. בשן מוכיח שליטה זהירות בדרכי החקירה ועשה מאמצים רבים באיסוף החומר ובבירורו. הוא נמנע במכוון מהשערות רחוקות וטורח היטב לבסס עובדות. לדעתי, תרומתו העיקרית של הספר היא במידע החדש על יהודי צפון אפריקה, ובמיוחד על יהודי מרוקו במאה ה־19. הספר מלמד על היותם של יהודי מרוקו שרויים גם במאה ה־19 בימי־הביניים, ושלא חלו לגביהם תמורות שלטוניות ומדיניות משמעותיות, ומאמצי ארגונים ופילנתרופים יהודים באירופה להקל על מצבם כמעט שלא נשאו פרי. מצד אחר, בחיי החברה במאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 ניכרה השפעתה של התרבות האירופית, בעיקר שעה שמדובר על עבודת הנשים היהודיות אצל נוכרים. אולם החברה היהודית שמרה על צביונה הדתי בהקפדה, דבר שבא לידי ביטוי במיוחד בשמירת השבת, חרף ההתחרות הכלכלית עם הגויים.

ראויה לברכה גם הוצאת מכון 'אורות יהדות המגרב' על פרסום חיבור זה. המכון, בראשות הרב משה עמאר, הוקם בשנת תשמ"ז ומפרסם במהדורות מדעיות מקורות מכתבי־יד ולאחרונה גם מחקרים. המכון גם מאתר כתבי־יד ותעודות של גדולי יהדות צפון אפריקה, כשהדגש מושם על מרוקו. עד כה פורסמו כארבעים חיבורים. לאחרונה פורסמו בכרך אחד חמשת הספרים של ר' יוסף ב"ר משה אלאשקר, ממגורשי ספרד שהתיישב בתלמסאן שבאלג'יר עם משפחתו. כמו כן פורסמה כל היצירה הרוחנית של משפחת מונסונייגו מפאס וזה עתה יצא לאור פנקס בני ליורנו שבתוניסיה במהדורתו המדעית של יצחק אברהמי.

בהזדמנות זו שלוחה לפרופ' בשן שזכה ואסופת מחקריו זו נדפסה בהידור לרגל הגיעו לשיבה. יהי רצון שימשיך להנות אותנו ממחקריו, ואנו מצפים בקרוב לפרסום מחקרים חשובים נוספים שלו ובכללם ספר נוסף על יהודי צפון אפריקה.